

Lezen van de bijbel: slootje-springend op zoek naar de bron?

Door Nico de Lange.

Ingezonden voor een essay-wedstrijd; ongepubliceerd.

Inleiding

Van S. Carmiggelt trof mij een passage die hij heeft geschreven onder zijn pseudoniem Kronkel. De tekst ontmaskert een bepaalde gewoonte in de gangbare manier van lezen.

Hoger op

Des middags stiet ik voor de deur op het nieuwe echtpaar dat maandag boven ons is komen wonen.

'Morgenavond moet u eens komen kennismaken,' zei de man, een uit zijn heupen acterende zoon van Boris Karloff.

'Graag,' sprak ik.

'Uw vrouw kennen we eigenlijk al uit de stukjes!' riep de dame, met een stem als roze toiletpapier. Ik lachte maar mee, hoewel het pure onzin is. Want je zegt toch ook niet tegen Shakespeare: 'Wat hóór ik, heeft uw oom uw pa vergiftigd?' alleen omdat het in 'Hamlet' staat? ⁽¹⁾

Hier wordt een kennelijke lezeres van stukjes neergezet die de stukjes van de hand van de ik-figuur beschouwt als historische documenten. En historische documenten worden in het algemeen gelezen in een soort één-op-één-verhouding. Ieder woord wordt afzonderlijk geïnterpreteerd. Dit gebeurt door een verbinding te leggen tussen het woord en iets uit de zichtbare werkelijkheid om ons heen. Het woord 'auto' wordt vanzelfsprekend geïnterpreteerd als een machine op vier wielen die zichzelf kan voortbewegen onder het genot van benzine. In het geval van een geschrift waarvan de auteur en zijn context bekend zijn gaat deze interpretatie bovendien gepaard met een verwerking van historische gegevens. Zo schrijft Carmiggelt stukjes, en spreekt daarin over de acteur 'ik'. Vele lezers verbinden ogenblikkelijk de historische Carmiggelt met deze 'ik'. Het beeld van Carmiggelt dat men heeft verkregen via het medium van de televisie zweeft hen daarbij voor ogen.

Deze gewoonte bij het lezen is een uiting van een bepaalde denkwijze, waaraan we sinds lang zijn gewend. Allerlei vormen van uitingen worden direct in verband gebracht met degene die de uiting tot stand brengt. Teksten worden ogenblikkelijk in verband gebracht met de auteur en zijn historische context.

Het gevolg is dat teksten daardoor blijven gereduceerd tot historische documenten. Een benadering van teksten als literair kunstwerk stuit vaak op verzet van de kant van deze historische benadering van teksten. Het *denken in entiteiten* dat Carmiggelt in zijn stukje ontmaskert, blijkt in de praktijk zelfs een struikelblok te zijn voor een meer literaire benadering van teksten⁽²⁾.

Dit lot heeft ook de tekstuele vorm van de bijbel moeten ondergaan. De diversiteit van de teksten die in de bijbel zijn samengebracht heeft het onderzoek naar de historische achtergrond van de geschriften in de kaart gespeeld. Op velerlei manieren is getracht de auteur van de tekst en zijn historische achtergrond in zicht te krijgen. Kenmerkend voor deze benadering is opnieuw dat de tekst wordt gelezen met het oog op entiteiten: ieder woord wordt geduid naar de historische context. Hoewel dit *historisch-kritisch onderzoek* veel waardevolle achtergrondinformatie heeft

opgeleverd, versluiert hij gelijktijdig de tekst voor de gewone lezer. Het primaat wordt gelegd bij de zoektocht door de tijd heen naar achtergrond en ontstaanswijze. De tekst als zodanig, die beschikbaar staat voor een ieder, is min of meer onbelangrijk geworden. In deze benadering speelt hij slechts de rol van een weg of middel om feiten in het verleden te beschrijven. De tekst, zoals deze voor de exegeet ligt, wordt bovendien beschouwd als 'beschadigd' door de overlevering. De exegeet speelt in deze beschouwing een beslissende rol. Voor de toegankelijkheid van de tekst van de bijbel is de lezer zo afhankelijk geworden van uitspraken van theologen, exegeten en archeologen. De historisch-kritische benadering creëert mede door deze afhankelijkheid een kloof tussen tekst en lezer⁽³⁾. De taak van de wetenschapper is vervolgens die van bruggenbouwer over de gecreëerde kloof. Met andere woorden: de zoektocht naar zoiets als een bron wordt niet gepleegd op de meest voor de hand liggende plaats: de tekst zelf. De gewone lezer wordt meegevoerd op een vermoeiende tocht naar v^{er}-gelegen bronnen. De gepasseerde bron van de tekst zelf wordt als onzuiver beschouwd, en hoogmoedig genegeerd. Methoden die de tekst in een voorliggende versie serieus willen nemen stuiten dan ook op verzet. De gedachtengang is immers totaal anders. Zo stuit de *semiotiek* op weerstand, omdat deze methode het primaat verlegt naar de tekst zelf, zonder eerst naar de historiciteit te kijken⁽⁴⁾.

Omwille van het belang van de lezer én van de tekstuele vorm van de bijbel zet ik enkele kenmerken neer van deze methode. Op deze wijze wil tevens duidelijk worden dat ook de semiotiek wetenschappelijk verantwoorde keuzes maakt die een heroverweging van het primaat van de historisch-kritische benadering zinvol doet zijn.

Semiotiek van A.J. Greimas

Om het onderscheid tussen de historisch-kritische wetenschap en de semiotiek duidelijk te maken zijn twee tegengestelde termen van belang. De historisch-kritische wetenschap kan worden beschreven als een *diachrone* benadering van tekstuele documenten. Daarbij wordt de term diachroon letterlijk bedoeld als *door de tijd heen*. Het primaat ligt bij de historische processen die schuil gaan achter het ontstaan van de voorliggende tekst: de ontstaansgeschiedenis, de veronderstelde intentie van de auteur, de overlevering, de (eind)redactie en gemaakte fouten in het doorvertellen en overschrijven. Het gaat om de feitelijkheden die tot de vorm van de tekst hebben geleid. De woorden van de tekst worden allereerst verstaan door de tijd heen tot op deze feitelijkheden.

De tegengestelde term van diachroon is *synchron*. Deze laatste term betekent letterlijk gelijktijdig. In het algemeen kan de semiotiek als de synchrone benadering van teksten worden omschreven. Daarmee wordt het belangrijkste onderscheid benoemd ten aanzien van de historisch-kritische benadering. De semiotiek legt haar primaat bij de tekst zoals deze voor de lezer ligt. Niet de veranderingen, de historische dimensie of de oorsprong staan centraal, maar de fundamentele waarden die gelijk blijven ondanks veranderingen aan de oppervlakte⁽⁵⁾. Pas in tweede instantie, na een analyse van de voorliggende tekst, komen de vragen naar de historische achtergrond in zicht.

Toch is met deze tegenstelling niet alles gezegd. De term synchron is te vaag en te ruim. Achter de term gaat één van de methodische vooronderstellingen schuil van de semiotiek. De semiotiek is in zoverre een synchrone benadering van teksten dat zij de gelijktijdigheid bestudeert van *relaties* die termen onderling aangaan. Het gaat er

daarbij om dat er relationele elementen aanwezig zijn die juist door hun gelijktijdigheid betekenis vormen: vergelijkbaarheid van de termen én onderling verschil. Als voorbeeld is te noemen de relatie tussen zwart en wit. De termen zijn onderling verbonden omdat zij vergelijkbaar zijn als een tint. Gelijktijdig betekenen zij verschil omdat wit en zwart elkaars tegengestelde tinten zijn. Zonder verschil is er geen betekenis⁽⁶⁾. De semiotiek van Greimas is daarmee een tekstimmanente benadering. Want deze relaties worden slechts binnen de tekst aangetroffen, die in hun gelijktijdige aanwezigheid de tekst ook van betekenis voorzien. Deze relaties komt men niet op het spoor door buiten de tekst te speuren naar de oorspronkelijke betekenis van de tekst of de ontwikkeling van de tekst door de tijd heen. De semiotiek speurt uitsluitend binnen een corpus van teksten naar de veranderingen die zich voltrekken in de relaties die termen met elkaar aangaan. Op deze wijze is er binnen de tekst sprake van diachronie. Er vinden transformaties plaats binnen een tekst, die niet bepaald worden door de auteur en zijn historische context, maar die *gereconstrueerd* worden op het moment dat een tekst gelezen en begrepen wordt. Hier loopt de belangrijkste breuklijn met de historisch-kritische benadering. Er wordt niet in entiteiten gedacht, maar in relaties, die door de lezing van een tekst opnieuw worden geconstrueerd. Met deze breuklijn kom ik tot de beschrijving van het belang van de semiotiek voor het lezen en begrijpen van de tekstuele vorm van de bijbel.

Het belang van de lezer

De semiotische benadering van de tekst van de bijbel bemoeit zich niet primair om een neerslag van de heilsgeschiedenis. Veel meer is de tekst van de bijbel te beschouwen als openbaring door, met en in een teken⁽⁷⁾. Een niet-geïnterpreteerd teken, een ongelezen bijbel, blijft betekenisloos. Het boek is te beschouwen als een open ruimte die wacht op vervulling met betekenis. En daarvoor is de lezer nodig. De lezer is dus niet alleen van belang om een geschrift eenvoudig, min of meer passief, te lezen. De lezer doet meer dan dat. Iedere lezing van een tekst betekent dat deze van betekenis moet worden voorzien. Dat wil zeggen: er moet door een instantie onderkend worden welke selectie de tekst maakt uit de veelheid van betekenselementen die zich voordoen. Ieder woord kan immers doorgaans een veelheid van betekenselementen in zich dragen. Welk betekenselement van belang is wordt bepaald door de omringende tekst. De lezer is de instantie die binnen de tekst nagaat welke relaties er te vinden zijn in het corpus dat hij aan het lezen is. En door deze betrokkenheid bij de tekst reconstrueert de lezer de betekenis van de tekst. De tekst blijkt een betekenisvol geheel waarin als het ware het oorspronkelijke is ondergedoken, wachtend op een lezer die interpreterend te werk gaat⁽⁸⁾. Deze reconstruerende rol van de lezer wordt ten ene male uitgesloten door een diachrone benadering. In deze diachrone benadering treedt de lezer op als historicus, archeoloog, socioloog en psycholoog. Vanuit allerlei disciplines draagt hij materiaal aan om de woorden te interpreteren vanuit hun context. De keuzes van de tekst zelf vallen daarbij in het niet, worden bedolven onder externe informatie. De synchrone benadering van de bijbel daarentegen maakt het lezen van de Schrift weer tot een theologisch gebeuren, waarin het levende woord gaat spreken. De lezer tracht hypothesen te vormen die de betekenis, die verborgen ligt in de min of meer ondoorzichtige tekst, onthullen. De mate waarin de lezer het betekenisvolle geheel van de tekst recht doet bepaalt de mogelijkheid om zo dicht mogelijk bij de - immanente - bron van de tekst te kunnen komen. Het resultaat van deze benadering is dat voor de lezer twee theologische

vakgebieden dichter op elkaar worden betrokken dan voorheen mogelijk was. De diachrone benadering vergt immers een nauwkeurig onderzoek van de historische context van de tekst van de bijbel. De systematische theologie zoekt zich vervolgens een weg om de tekst vanuit deze historische context van de bijbel te actualiseren. De verslaglegging van historische achtergrond van de teksten dient immers toch een relevantie te hebben voor gelovigen die eeuwen later leven, in een gans andere tijd. Deze beide disciplines worden in de synchrone benadering nauw op elkaar betrokken omdat zij de betekenisvormgeving in het hier en nu plaatst. De semiotiek van Greimas doet dit - in het voetspoor van F. de Saussure - op een geheel eigen wijze. In onderscheid met de semiotiek volgens de school van Peirce zoekt Greimas namelijk de betekenis geheel en al binnen het tekstgeheel. De directe relatie tussen woorden in de tekst en objecten buiten de tekst vallen buiten dit proces van betekenisvormgeving. Peirce daarentegen gaat altijd weer uit van directe relaties met de buitenwereld. Door dit methodisch onderscheid echter functioneren de disciplines van exegetische en systematische theologie binnen de semiotiek in navolging van Peirce nog altijd min of meer als gescheiden procedures, waar zij binnen de greimassiaanse semiotiek op organische wijze worden verbonden⁽⁹⁾.

De greimassiaanse semiotiek betekent voor de lezer dat een breed veld van de theologie samenkomt in het actief bijbellesen. Het betekent dat de 'gewone' lezer van de tekst van de bijbel eindelijk serieus wordt genomen. De lezer wordt in staat gesteld op verantwoorde wijze zelf de teksten van betekenis en relevantie te voorzien.

Het belang van de geuite tekst

Vele auteurs erkennen dat hun uitingen op papier voor meer dan één interpretatie vatbaar zijn. Bij het lezen van teksten interpreteren lezers deze meer dan eens op een wijze die buiten de 'intentie van de auteur' valt. Ondanks dit gegeven uit de hedendaagse ervaring jagen vele historisch-kritische exegeten nog altijd fanatiek naar de droom van de intentie van de auteurs achter de tekst van de bijbel. Alleen al het feit dat wij de auteurs van de bijbelse teksten nimmer ter verificatie kunnen spreken over 'hun' intentie maakt enige terughoudendheid op dit terrein wenselijk. Godfried Bomans heeft ooit in een beeldend stukje duidelijk gemaakt hoe een schrijver kan worden geconfronteerd met de rijke betekenis van zijn uiting, wanneer anderen die uiting gaan lezen en interpreteren. In het geval van de schrijver, zoals deze in het stukje naar voren komt, betreft het een confrontatie met een ruimtelijke verbeelding van zijn geschrift.

Hoe voelt een schrijver zich, als hij in werkelijkheid voor zich ziet wat hij lang geleden op een kamertje bedacht heeft? Beroerd, vrienden. Hij weet niet hoe hij kijken moet, want het is allemaal zo heel anders dan hij het destijds bedoelde. Tussen het papier en het oog van de lezer is een stuk niemandsland, dat iedereen naar eigen smaak bevolken mag. De aard van deze immigratie wordt de schrijver barmhartig bespaard en hij kan de illusie koesteren dat dit gebeurt zoals hij het allemaal in het hoofdje had. Maar wanneer dit visioen wordt uitgebeeld, compleet met bezwete jeugdleaders, begrijpende dames, alles aanvoelende pedagogen en een oneindig aantal schillen op de grond, dan waait opeens die sluier weg. De auteur ziet plotseling met eigen ogen wat hij in de geest van zijn lezers heeft aangericht en hij denkt: `Hoe kom ik hier ooit weer uit?'⁽¹⁰⁾.

Wat Bomans op plastische wijze verwoordt komt erop neer dat iedere vorm van tekstualisatie de verwachting impliceert dat de tekst ook buiten de tijd en plaats van ontstaan zijn betekenis zal hebben. En de betekenisrijkdom van de tekst overstijgt blijkbaar de opzettelijke bedoeling van de schrijver. De tekstualisatie impliceert dat de tekst in de toekomst en op een andere plaats een lezer behoeft, die de tekst dan en daar van betekenis moet voorzien. En dit betekent dat de tekst een zekere mate van autonomie bezit ten opzichte van degene die de tekst uit en de tijd en plaats van ontstaan. De taal die een schrijver gebruikt omvat een bonte schakering van betekenis-mogelijkheden. En de schrijver acht de tekst voldoende om door de lezer uit die schakering de juiste nuance te kiezen. Toch bestaat er juist binnen teksten de mogelijkheid dat een schrijver nuances over het hoofd ziet, waardoor zijn tekst rijker aan betekenis wordt dan de auteur strikt genomen beoogd heeft. Een klassiek voorbeeld van deze rijkdom in betekenis is de freudiaanse verspreking, die alleen zijn werkelijke waarde ontvangt vanuit een diep respect voor de uiting zelf⁽¹¹⁾. Door de tekst zelf als uitgangspunt en norm te nemen komt de semiotiek tegemoet aan de behoefte om de tekst werkelijk naar zijn waarde schatten.

De semiotiek gaat hierin een stap verder dan de Amsterdamse School. Ook de Amsterdamse School neemt de tekst zelf serieus. Maar zij doet dit vanuit een aantal vooronderstellingen, die de semiotiek laat liggen. Zo vooronderstelt de Amsterdamse School één historische context (de ballingschap van het volk Israël), één intentie (de paraenese of prediking) en voorts ontkent zij de objectieve historische waarde van de beschreven gebeurtenissen⁽¹²⁾. De semiotiek laat de vooronderstelde context en intentie terzijde liggen. Daarnaast ontkent de semiotiek de historiciteit niet. Zij neemt slechts het uitgangspunt in de tekst zelf, want alleen de tekst zelf is als objectief bestaand feit aanwezig. Vanuit de tekst die ter beschikking staat analyseert de semiotiek het proces van betekenisvormgeving. Dat wil zeggen: zij analyseert op welke wijze de tekst verwijst naar de werkelijkheid. Tevens analyseert zij de poging van de tekst om zin te geven aan die verwijzingen naar de werkelijkheid⁽¹³⁾. Anders gezegd: voor de lezer is de historiciteit volgens de semiotiek in zoverre een gegeven dat de tekst erheen verwijst. En alleen de verwijzingen die de tekst zelf geeft zijn van belang voor de interpretatie van de tekst. Wel is het zo dat de lezer ná de analyse van de tekst in gesprek kan treden met andere bronnen over de historische context etc. Maar het belang van de tekst zelf voert in de analyse de boventoon.

Bovendien onderscheidt de semiotiek zich met de Amsterdamse School op een heel fundamenteel punt. De Amsterdamse School blijft bij het onderzoek van teksten bezig met het 'manifestatie-nivo'. Datgene wat zichtbaar voor ogen is, de losse woorden, de opbouw van zinnen, de herhaling van woorden is de norm voor deze methode. De semiotiek gaat hierin een weg die dieper graaft. Zij heeft ontdekt dat teksten ontstaan vanuit een abstract diepte-nivo. Vanuit een fundamentele tegenstelling ontstaat een wijd vertakt en complex geheel van allerlei relaties tussen termen. Maar wezenlijk is en blijft binnen de tekst de fundamentele oppositie. Wie deze fundamentele oppositie op het spoor komt, nadert zijn doel als het gaat om de 'bron' in de tekst. Deze wordt dus niet buiten de tekst gezocht, in een aantal vooronderstellingen, zoals de Amsterdamse School dit doet. De 'bron' ligt in de tekst zelf opgesloten. En de semiotiek van Greimas tracht heel de route tot aan deze fundamentele oppositie steeds duidelijker te omschrijven, en te voorzien van een analysemodel dat de onderzoeker behoedt voor al te vlotte conclusies ten aanzien van de betekenis van de tekst⁽¹⁴⁾.

Het belang voor de spiritualiteit

Tot nu toe is het belang van de lezer en het belang van de tekst uit de doeken gedaan. Nu komt de vraag om de hoek kijken: wat heb ik er als gelovige aan? Op vele plaatsen is reeds duidelijk geworden dat de geestelijke voeding niet te vinden is in allerlei wetenschappelijke taal die redeneert en denkt vanuit het historisch-kritische onderzoek. Tevens wordt meer en meer duidelijk dat de mondige mens vragen gaat stellen aan een tekst die existentieel geladen zijn. Gelovigen worstelen met de bijbeltekst vanuit een sterker zelfbewustzijn. Als vrouw of man, in een wereld die meer en meer op de salontafel als hapklare brok wordt aangereikt, in een bewustwording van zijn sociaal en economisch wezen.

De kramp waarmee de historisch-kritische wetenschap zijn alleenheerschappij tracht te verdedigen is verontrustend met het oog op deze ontwikkeling. De theologie dreigt erdoor te vervreemden van de gelovige. Het gevaar van een onwetenschappelijke vergeestelijking van de bijbelse tekst wordt dan ook op vele plaatsen rijklijk gevoed. De wijze waarop de semiotiek, die juist op dit vlak van groot belang kan zijn, wordt genegeerd is dan ook schokkend en niet te verdedigen⁽¹⁵⁾. Ook een praktisch-theoloog als Dingemans blijft het primaat leggen bij de historisch-kritische wetenschap, en wijst de semiotiek - na een uitgebreide beschrijving - een plaats toe: als aanvulling op de historisch-kritische benadering⁽¹⁶⁾.

Het is opvallend hoe zelfs een sterk spiritueel georiënteerde stroming in de hervormde kerk juist één dezer dagen na een jarenlang verwerpen van de historisch-kritische benadering deze juist nu ter bespreking gaat brengen. De diachrone benadering wordt opnieuw het primaat gegund, juist door een stroming die bevinding wil blijven verbinden met een theologie van het Woord⁽¹⁷⁾.

Juist als het gaat om de vraag naar de spiritualiteit kan de semiotiek niet terzijde worden geschoven. In dit verband is het nogmaals goed om aan te halen dat de semiotiek nauw kan aansluiten bij een spiritueel adagium dat we naar klank katholiek en qua inhoud oerreformatorisch verwoorden: 'Buiten de tekst is er geen heil'⁽¹⁸⁾. Met name de verbinding die dankzij de semiotiek gelegd kan worden tussen exegese en hermeneutiek is verrijkend binnen de kaders van dit adagium. Vanuit de geloofstraditie en - thans ook - vanuit de wetenschap wil ik dit adagium nieuw leven inblazen. De semiotische lezing van bijbelteksten is het opnieuw ervaren van het levende woord van God - zoals deze zich in de Schriften openbaart. In een teken - zoals dat voor ons ligt in de tekstuele vorm van de bijbel - ligt de bron opgesloten. Zoals de openbaring van God in geschiedenis, schrift en de mens Jezus wezenlijk bestaat uit de vraag naar het teken en zijn interpretatie. Voor het ontdekken van die bron is de vraag naar de historische verworteling en de groei van de concrete tekst niet wezenlijk. Deze vraag wordt afdoende behartigd door de gangbare historische kritiek en is zinvol na de analyse van de tekst zelf.

De bron ligt dicht bij de lezer dan verondersteld wordt door de gangbare benadering van de tekst van de bijbel. Hij ligt niet voor het oprapen. Maar hij is te vinden, mede dankzij een invalshoek die perspectief biedt op mogelijkheden voor een nieuwe spiritualiteit van het Woord⁽¹⁹⁾.

Noten

1. S. Carmiggelt, "Hogerop", in: *Een stoet van dwergen. Een kleine bloemlezing uit dertig jaar stukjes schrijven* (14e dr., Amsterdam, 1971) 81v. [Back](#)
2. Vergelijk het blad *Opzij*, waar zich in 1990 een discussie ontspoon tussen de dichteres Neeltje Maria Min en de promovenda Maaijke Meijer, die een proefschrift schreef naar aanleiding van een literaire interpretatie van gedichten. Meijer schrijft in reactie op het denken in entiteiten onder andere: "Was Shakespeares vader ook net dood toen hij Hamlet schreef? [...] Dat soort platte vragen doen de literaire verbeelding teniet. Dat soort vragen zijn tevens schering en inslag." *Opzij*, 18e jrg. no. 6 (juni 1990) 54. [Back](#)
3. C.M. Overdulve/J.C.E. Meij/C.J. den Heyer, *Hoe krijgt de bijbel betekenis? semiotiek toegepast op bijbelse teksten* ('s-Gravenhage 1982) 9vv. Vergelijk G.D.J. Dingemans, *Als hoorder onder de hoorders... Een hermeneutische homiletiek* (Kampen 1991) 71vv. [Back](#)
4. Zie G. Lukken, "Zur theologischen Rezeption der Semiotik von Greimas. Widerstände und Missverständnisse. in: G. Lukken, *Per visibilia ad invisibilia. Anthropological, theological and semiotic studies on the liturgy and the sacraments*, ed. by L. van Tongeren and C. Caspers (Kampen 1994) 284-298. [Back](#)
5. E. Poppe, "Inleiding op de studiedag greimassiaanse semiotiek", in: W.M. Speelman (red), *Reconstructies. Greimassiaans onderzoek in Nederland* (Tilburg 1994) 2; vergelijk Overdulve, *Betekenis*, 9vv. [Back](#)
6. Lukken, "Rezeption", 289v. Zie ook J. Maas/N. Tromp, *Constructief bijbellezen. Zelfstandig en actief in de bijbel lezen: een semiotische methode* (Hilversum 1987) 12vv. [Back](#)
7. W.M. Speelman, "Bijbel in analyse", in: Speelman, *Reconstructies*, 87. [Back](#)
8. Lukken, "Rezeption", 296v. [Back](#)
9. Lukken, "Rezeption", 297; zie voor het fundamentele onderscheid tussen Peirce en De Saussure ook G. Lukken (red), *Semiotiek en christelijke uitingsvormen. De semiotiek van A.J. Greimas en de Parijse school toegepast op bijbel en liturgie* (Hilversum 1987) 12. [Back](#)
10. G. Bomans, "De sluier opgelicht", in: *Een mooie tijd* (Amsterdam 1974) 133. [Back](#)
11. G. Lukken, *Semiotiek*, 19; Maas/Tromp, *Bijbellezen*, 16. [Back](#)
12. N.A. van Uchelen, "Bijbeluitleg volgens de 'Amsterdamse School'" in: *Gereformeerd Theologisch Tijdschrift*, 1979, 207vv. [Back](#)
13. A. Smeets, "In de luwte van twee polen", in: Speelman, *Reconstructies*, 72. [Back](#)
14. Lukken, *Semiotiek*, 23vv. Het betreft hier het zogenaamde generatief traject,

vergelijk A.J. Greimas/J. Courtés, *Analytisch woordenboek van de semiotiek*, vertaald door K. Joosse en P. de Maat (Tilburg 1987) 158vv.[Back](#)

15. G. Lukken ziet de reden vooral gelegen in het nieuwe van het taalgebruik; voorts in het gegeven dat de semiotiek geen historisch-kritische voorkennis vooronderstelt, en tenslotte de mogelijkheid van een angst bij het oude, vertrouwde model voor een nieuwe invalshoek ("Rezeption", 288). Het probleem van 'oud' en 'nieuw' brengt J. Rinzema onder woorden met de term 'paradigmawisseling' in: J. Rinzema, *Het verhaal verder vertellen... Beschouwingen over communicatievragen in de geloofsoverdracht* (Kampen 1991).[Back](#)

16. Dingemans, *Als hoorder*, 108.[Back](#)

17. Zie de discussie tussen W. Dekker en C. Graafland in het blad *Kontekstueel*, 1994, nrs. 4, 5. Vergelijk W. Dekker, "Gezag en vertolking van de Heilige Schrift", in C.G. Graafland/H.B. Graafland/A.J. Zoutendijk (red.), *Uitdagend gereformeerd. reacties op prof. dr. C. Graafland* (Zoetermeer 1993) 183-197.[Back](#)

18. J. Holman, "Gerhard von Rad, Theologie des Alten Testaments: een schot in de roos?" in: Speelman, *Reconstructies*, 122.[Back](#)

19. Met dank aan Jan Holman, die zijn suggesties op dit gebied ter overweging meegaf. Voorts aan Nico Tromp, die bij dringende vragen graag wilde meedenken.[Back](#)